

448
4-49

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т.Г.ШЕВЧЕНКА

ВІСНИК

Чернігівського державного педагогічного університету

Випуск 73

Серія: ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 6

ЧИТАЛЬНИЙ ЗАЛ
№ 1

729038

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Чернігівського національного
педагогічного університету
імені Т. Г. Шевченка

Чернігів 2009

В І С Н И К

Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Головна редакційна колегія

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор Носко М.О.

Відповідальний редактор – доктор історичних наук, професор Дятлов В.О.

Літературний редактор – кандидат філологічних наук, доцент Бобир О.В.

Редакційна колегія серії “Історичні науки”: д.і.н., проф. Бойко М.К., д.і.н., проф. Боровик А.М., д.і.н., проф. Горбик В.О., к.і.н., доц. Гринь Д.К. (відповідальний секретар), д.і.н., проф. Дятлов В.О. (головний редактор), к.і.н., доц. Коваленко В.П., к.і.н., проф. Коваленко О.Б. (заступник головного редактора), к.і.н., доц. Кондратьєв І.В., д.і.н., проф. Леп’явко С.А., к.і.н., доц. Маврин О.О., д.і.н., проф. Матяш І.Б., д.і.н., проф., член-кор. НАН України Моця О.П., д.і.н., проф. Подаляк Н.Г., д.і.н., проф. Половець В.М., к.і.н., доц. Русинов Ю.А., д.і.н., проф. Ячменіхін К.М.

Відповідальний за випуск – доктор історичних наук, професор Дятлов В.О.

Матеріали збірника висвітлюють широке коло проблем середньовічної та модерної історії, археології, історіографії та джерелознавства. Для викладачів, науковців, аспірантів, студентів.

Затверджено Вченою радою Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (протокол №5 від 30 грудня 2009 р.)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15676-4148 ПР від 17.07.2009 р.*

Рішенням президії ВАК України затверджено як фахове видання з історії (Бюлетень ВАК України, 2005, №9)

Адреса редакційної колегії: 14038, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53. Тел. (04622) 3-20-09

© Автори, 2009

© Чернігівський державний педагогічний університет
імені Т.Г.Шевченка, 2009

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НОВОГО ЧАСУ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ХІХ ст.

В статті розглядається процес становлення новістики як університетської дисципліни. Увага зосереджена на діяльності видатних істориків ХІХ – початку ХХ ст., які працювали в українських університетах Російської імперії. Стисло аналізується їх основний доробок з історії Нового часу.

Ключові слова: новістика, університет, Київ, Харків, Одеса, Ніжин, дослідник.

Вивчення дореволюційної новістики в Україні до сьогодні не ставало предметом спеціальної уваги в історіографії. Лише окремі аспекти даної теми розглядалися в контексті конкретних, як правило, вузьких проблем, або в рамках вивчення наукового доробку деяких істориків. Таким чином, мета даної доповіді полягає в тому, щоб висвітлити стан та ступінь розробки історії Нового часу в українських землях російської імперії ХІХ – початку ХХ ст., передусім у Харківському та Київському університетах.

Дослідження історії нового часу зарубіжних країн в Україні пов'язано зі спадщиною відомих вітчизняних істориків ХІХ – початку ХХ ст. професорів і викладачів Харківського, Київського й Одеського університетів (В. Циха, М.Луніна, О.Рославського-Петровського, М.Петрова, М.Драгоманова, І.Луцицького, О.Строніна, В.Авсеєнко, Ф.Фортинського, Е.Щепкіна, М.Бубнова, Б.Кістяківського, П.Ардашева) а також викладачів ніжинського історико-філологічного інституту ім. кн. Безбородька.

Вузької професійної спеціалізації істориків у дореволюційній Росії майже не існувало: за винятком спеціалістів з історії Росії, всі російські дореволюційні історики вважалися "всесвітніми" [1, с. 70]. Відтак, дослідження проблем нової історії проводилось на кафедрах всесвітньої історії.

Відтак, перші відомості з нової історії зарубіжних країн містились в основному в загальних та спеціальних університетських лекційних курсах. Із п'яти імперських унів-тів (Московський, Санкт-Петербурзький, Казанський, Дерптський і Харківський), які існували на початку ХІХ ст., Харківський університет, відкритий в 1804 р., в науковому плані визнавався одним з найкращих [2, с. 10]. Саме його вченим належить першість у постановці й дослідженні проблем нової історії зарубіжних країн.

Біля витоків новістики в Україні стояв Володимир Францевич Цих (1805 – 1837). З 1831 р. він працював у Харківському університеті, а 1834 р. був запрошений до новоствореного Університету св. Володимира в Києві, де також очолив кафедру загальної історії, а згодом (1836 р.) став ректором ун-ту. Крім стародавньої та середньовічної, він читав лекції з Нової історії (до середини ХVІІІ ст.). Заслугує на увагу його оригінальна періодизація загальної історії. Він виступав проти традиційного поділу всесвітньої історії на Стародавню, середньовічну й Нову, оскільки такий поділ не відповідав тогочасному стану науки й самому поняттю історії. В.Цих пропонував такий поділ: 1) "Історія азійського або східного людства"; 2) історія народів елінських та італійських; 3) історія народів середньої та північної Європи" [3, с. 126]. Завершити й детально обґрунтувати свої погляди вчений не встиг: його науково-викладацька діяльність була надто короткочасною, 1837 р. він помер [2, с. 22].

Наступником В.Циха по кафедрі став відомий своєю універсально-історичною концепцією загальної історії Михайло Михайлович Лунін (1806 (?) – 1844). Періоду Нової історії цей "харківський Грановський" (як називали його сучасники) присвятив окремий курс "Історія Нових часів" [4]. На жаль його лекції з загальної історії так і не вийшли друком і не стали надбанням широкої аудиторії. Проте, рукопис його курсу "Нової історії" зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету.

Лекційний курс нової історії наступника М.Луніна по кафедрі, його учня чернігівця Олександра Петровича Рославського-Петровського [5] спіткала така сама участь. Олександр Рославський-Петровський відомий передусім своїми дослідженнями зі статистики. Його вважають одним із засновників статистичної науки в Україні.

Проте, значну частину свого життя він присвятив адміністративній діяльності. Довгий час він очолював кафедру всесвітньої історії Харківського університету, а згодом обійняв посаду його ректора. Не зважаючи на популярність його праць зі статистики, не менш відомим широкому загалу були студії О. Рославського-Петровського зі всесвітньої історії та історіософії. Його курс "Нової історії" зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету.

Проте, до 60-х рр. XIX ст. дослідження в галузі всесвітньої історії в Російській імперії стосувались в основному історії Стародавнього світу та Середніх віків. Нова ж історія, за висловом В. Бутенка, залишалася на правах "пасербиці", на яку звертали занадто мало уваги [6, с. 120]. Зазвичай згадані університетські курси нової історії являли собою переклади іноземних підручників та охоплювали події тільки до другої половини XVIII ст., "не ризикуючи" висвітлювати суворо заборонену епоху Французької революції. Однак з 60-х рр. можна говорити про якісно новий етап розвитку новістики в Україні: для вивчення нової історії складаються більш сприятливі обставини: швидкий розвиток друку, послаблення цензурних вимог, розширення ступеня духовної свободи. Крім того, цьому періоду історії особливу актуальність надавала боротьба за певний шлях подальшого розвитку Росії, яка розгорнулася в 50-х – 60-х рр.

Отже, лише з початком 60-х років в умовах відносної лібералізації вищої школи в практику університетського викладання почали обережно включати окремі теми нового часу. Саме з другої половини XIX ст. стали з'являтися спеціальні фундаментальні наукові дослідження з нової історії [7, с. 93]. Найвизначнішою з таких праць стала видана в 1861 р. докторська дисертація професора Михайла Назаровича Петрова "Новітня національна історіографія в Німеччині, Англії та Франції" [8], яку М. Нечкіна назвала "першою нашою академічною роботою з нової історії" [9, с. 415]. В ній автор дав детальний аналіз розвитку історичної науки в трьох провідних країнах Європи того часу.

Погляди М. Петрова на історію нового часу можна прослідкувати й по опублікованим по його смерті чотиритомним "Лекціям з всесвітньої історії". В третьому й четвертому томах він описав основні події Англійської й Французької революцій, епохи Директорії та консульства, виклавши події до Першої імперії Наполеона.

В історичній літературі М. Петрова визначають передусім як спеціаліста з історії Нового часу. Б. Вебер справедливо зазначав, що першим істориком Нового часу в Росії з лав університетської професури слід назвати не стільки В. Гер'є, як це зазвичай прийнято в історіографії [9, с. 393], скільки М. Петрова. Адже саме він першим почав систематично й професійно викладати нову історію в Харківському університеті, випередивши, таким чином, В. Бауера, з ім'ям якого пов'язували початок планомірного й регулярного вивчення і викладання історії Нового часу в Петербурзькому університеті [9, с. 400]. Така оцінка є абсолютно справедливою. М. Петров і сам визнавав, що згідно з його ступенем знайомства з історичною літературою "різні періоди Всесвітньої історії можуть бути розташовані таким чином: нова й новітня історія, і особливо – спеціальна історія Франції, Німеччини та Англії цього періоду, середньовічна історія цих країн, історія Італії та Іспанії, магометанського Сходу, стародавнього Сходу, стародавнього Риму, стародавньої Греції, скандинавської Півночі, Візантійської імперії" [10, с. 13].

М. Петров повсякчас підкреслював важливість вивчення історії Нового часу. Стосовно навчальних планів викладання історії, затверджених Міністерством народної освіти у 1877 р., у яких перевага надавалася вивченню стародавньої історії перед новою та новітньою, історик зазначав, що нова історія більше пов'язана з сучасністю, ніж антична, тому й вивчати її слід повніше та глибше [11, арк. 4].

Для російської історичної науки другої половини XIX ст. загалом був характерний значний інтерес до Французької революції XVIII ст. Але через цензурну заборону до кінця 70-х рр. XIX ст. не було створено жодного ґрунтового конкретно-історичного дослідження з цієї проблеми [9, с. 446]. Тогочасні університетські курси з історії нового часу охоплювали події тільки до другої половини XVIII ст., «не ризикуючи» висвітлювати суворо заборонену епоху Французької революції. Натомість М. Петров, незважаючи на цензурні рескрипти Міністерства народної освіти, наважився запровадити курс Французької революції в

практику університетського викладання. Він дотримувався думки про те, що «не страшні розповіді ні про які революції, якщо при викладі постійно мати на увазі всю ненормальність та винятковість цих явищ. Набагато вже небезпечніше – мовчати про такі події або згадувати про них мимохідь» [11, арк.11зв.]. Він вважав, що саме через брак інформації молодь самотужки шукатиме відповіді на питання, що її хвилюють, тому слід заздалегідь потурбуватися про те, щоб ці відповіді були «правильні» [12].

Відтак, М.Петров став одним із перших професорів Російської імперії, хто наважився виступати з університетської кафедри з подібною тематикою. Протягом 1865/1866 навчального року він почав читати в Харківському університеті спеціальний курс з історії революції у Франції. Для того часу це було непересічною подією. До нього кілька публічних лекцій з цієї тематики прочитав В.Шульгін у Київському університеті св. Володимира [9, с.450]. Але то були поодинокі лекції, позаяк харківський історик наважився розробити цілісний курс. Це спростовує поширене в історіографії твердження про те, що саме В.Гер'є наважився запровадити революційну тематику в практику університетського викладання [13, с. 9; 14, с. 66; 9, с. 450]. В.Гер'є почав розробляти свої спеціальні курси з історії Французької революції тільки з 1868 р. [13, с. 11]. Щоправда, М.Карєєв, який був знайомий з науковим доробком М.Петрова, усе ж називав В.Гер'є «першим у часі, хто у нас почав серйозно займатись Французькою революцією» [15, с. 150], оскільки саме він першим залучив матеріали російських архівів для вивчення цієї теми.

Висвітлення Нової історії М. Петровим відрізнялося різноплановістю, широтою постановки проблем та неординарними способами їх вирішення [7, с. 94].

Наступником М.Петрова у справі вивчення історії нового часу став професор Василь Карлович Надлер (1844 – 1894). Широкої популярності набула його книга «Меттерніх та європейська реакція», опублікована в Харкові у 1882 р. Зібравши та опублікувавши матеріал про таємну та відкриту дипломатичну діяльність К.Меттерніха, автор дійшов висновку, що він був одним із провідних лідерів європейської реакції. В «Лекціях з історії Французької революції та імперії Наполеона (1789 – 1815 гг.)» В.Надлер висвітлює основні події революції, періоду Директорії та консульства, схарактеризував переворот 18 брюмера 1799 р. Багато уваги він приділив біографії Наполеона та його політичній діяльності [7, с. 94].

Окремі проблеми нової історії Греції та Німеччини знайшли відображення в працях Владислав Петрович Бузескула (1858 – 1931), хоча основна частина його праць була присвячена історії Стародавньої Греції.

Учень В.П. Бузескула приват-доцент Харківського університету Микола Сергійович Гольдін зосередив свою увагу на вивченні політичної історії Пруссії. Основну увагу від приділив вивченню питання про падіння станово-земського ладу Пруської монархії в XVII – XVIII ст. Головним завданням дослідження, за визначенням самого автора, стало вивчення «одного з найважливіших моментів в історії теперішньої Пруссії – моменту її становлення як держави і разом з тим зародження національної пруської ідеї як однієї з засад загальногерманського життя» [16, с. 61]. М.Гольдін дослідив основні риси станово-земельного ладу в Пруській монархії, а також відносини між монархією та земством в епоху великого курфюрста Фрідріха Вільгельма. Порівнюючи позиції земських чиновників та курфюрста, автор ясно показав, де збігались їх погляди на владу та взаємні відносини землі та князя. Окрема глава присвячена діяльності пруських ландтагів. На обширному архівному матеріалі досліджена структура ландтагів, система їх функціонування. Цікавий матеріал міститься про вибори депутатів ландтагів, про депутатське утримання, накази виборців та ін. [7, с. 94].

З 70-х років поруч з Харківським, одним з провідних центрів вивчення та викладання Нової історії стає Київ. Заснований урядом в 1834 р. київський університет, що мав офіційну назву університету Святого Володимира, виплекав чимало провідних учених.

З кінця 40-х до початку 60-х років тут викладав відомий у свій час професор Віталій Якович Шульгін (1822 – 1879), автор підручників з загальної історії для середніх навчальних закладів. З особливим захопленням Шульгін, за словами одного з його слухачів, студіював нову історію і навіть першим в Російській імперії читав публічні лекції з французької революції, що натоді було видатною подією. Значну увагу він приділяв історичній бібліографії та історіографії [9, с. 425]. З переходом В.Шульгіна до журналістської та видавничої діяльності (в

1864 р. він розпочав видання газети "Киевлянин") викладання всесвітньої історії передали професору А.І.Ставровському (1809 – 1882).

Визначним явищем для Київського ун-ту стала діяльність Івана Васильовича Лучицького (1845 – 1918), якому судилося стати одним з найбільш відомих істориків-дослідників нового часу. Його поруч з В.Гер'є, М.Кареевим та М.Ковалевським вважають засновником російської історичної школи. Йому належить чимало досліджень з нової історії, присвячених питанням Реформації, історії релігійних воєн у Франції. Слідом за М.Петровим та В.Бауером він долає конфесійну точку зору на релігійних рух кінця 16 ст., яку навіть і в другій половині XIX ст. все ще поділяло чимало західноєвропейських істориків Реформації. І.Лучицький намагався показати реальний соціально-політичний сенс релігійної боротьби 16 ст., реальні соціальні й політичні мотиви втягнутих у цю боротьбу станів і класів.

Матеріал для докторської дисертації "Католицька ліга та кальвіністи у Франції", що побачила світ 1877 р., Лучицький збирав у французьких, та меншою мірою, німецьких й італійських бібліотеках й архівах під час свого трирічного (1871 – 1874 рр.) закордонного відрядження та двох наступних поїздок туди в 1875 та 1876 рр. Майже одночасно з В.Гер'є, але у значно більш широких масштабах, Лучицький одним з перших вітчизняних істориків розпочав розробку іноземних архівних фондів для дослідження історії Нового часу. Не вдовольнившись тим, що він знайшов в Національному архіві та відділі рукописів Національної бібліотеки в Парижі, Лучицький зосередив основну увагу на дослідженні архіві провінційних міст – Гренобля, Ліона, Німа, Монпельє, Тулузи, Монтобана, які свого часу були центрами гугенотського руху. Саме тут він зібрав для свого дослідження такі документи, про які не знали навіть французькі дослідники [9, с. 441].

Важливою подією в науковому і культурному житті України стало відкриття у 1885 р. в Одесі Новоросійського університету на базі Рішельєвського ліцею. Хоча його називають найбільш консервативним з усіх російських університетів, його вчені також зробили помітний внесок у справу вивчення Нової історії.

Становлення новістики в Одесі пов'язують з діяльністю Олександра Густавовича Брікнера (1834 – 1896) [17, с. 8], якому належить курс з нової історії (до 1848 р.), та низка спецкурсів з історії французької революції та культури нового часу. Він отримав освіту в Німеччині, працював в Санкт-Петербурзькому, Новоросійському, Дерптському та Казанському університетах. В Одесі – 1867 – 1872 рр. його учень Георгій Омелянович Афанасьєв вивчав історію старого порядку та революції у Франції, працюючи в руслі представників "російської школи" В.І.Гер'є та М.І.Кареева. Нажаль, через низку обставин він змушений був залишити ун-т. Загалом нову й новітню історію в Одеському у-ті викладали здебільшого вчені, запрошені сюди з інших університетів: О.С.Трачевський, В.К.Надлер, Р.Ю.Вінпер, П.Н.Ардашев, І.І.Іванов, Є.М.Щепкін.

У 1873 р. на базі Ліцею кн. Безбородько в Ніжині був створений Історико-Філологічний інститут педагогічного профілю для підготовки учителів історії, російської словесності та давніх мов для гімназій. Проте, юридично інституту присвоїли всі права, якими користувались університети. В кінці XIX – на початку XX ст. вчені-ніжинці В.Новодворський, В.Піскорський, І.Іванов, Є.Щепкін та інші також звертались до окремих проблем Нової історії.

Таким чином, в дореволюційний період вчені українських земель Російської імперії зуміли зробити значний внесок у вивчення нової історії зарубіжних країн. З другої половини XIX ст. їх дослідження вийшли за рамки суто лекційних курсів і знайшли відображення у спеціальних наукових працях. Їх студії проводились в основному в рамках позитивістської помірковано-ліберальної методології і в окремих питаннях значно випереджали висновки свої колег з провідних наукових центрів Петербурга та Москви.

Більш детально ці та інші питання будуть розглядатись автором в подальшому в рамках теми "Новістика в Україні в XIX – першій половині XX ст."

Джерела та література

1. Митряев А.И., Голубкин Ю.А., Лиман С.И. Медиевистика в Харьковском университете // Вестник Харьковского университета, 357. – 1991. – Вып. 24. – С. 70.

2. Стельмах С.П. Исторична думка в Україні XIX – початку XX ст. – К.: Академія, 1997. – С. 10.
3. Шульгин В. История ун-та св. Владимира. – С. 126 – 127.
4. Лунин М.М. История новых времен // Отдел рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета. – Тетрадь 1 (8).
5. Рославский Петровский А.П. Новая история // Отдел рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета. – 839/с. – Тетрадь 1.
6. Бутенко В. Наука новой истории в России. (Историографический обзор) // Анналы. – 1922. – № 2. – С. 120 – 167.
7. Козлитин В.Д., Кунденко С.П., Пахомов В.Ф., Страшнок С.Ю., Чувпило А.А. Изучение новой и новейшей истории зарубежных стран в Харьковском университете (1805 – 1990 гг.) // Вестник Харьковского университета, 357. – 1991. – Вып. 24. – С. 93.
8. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – VII, 309 с.
9. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. / Под ред. М.В. Нечкиной (главный редактор), М.Н. Тихомирова, С.М. Дубровского, М.А. Алпатова, Б.Г. Вебера, А.М. Станиславской. – Т. 2. – М.: АН СССР, 1960. – 862 с.
10. Петров М.Н. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – 76 с.
11. ЦДАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 66. Учебные планы предметов, преподаваемых в мужских гимназиях МНПр. – 60 арк.
12. ЦДАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 52 – 55 зв. История революций: французской, английской, испанской, прусской. – 41 арк.
13. Иванова Т.Н. В.И. Герье и начало изучения Великой Французской революции в России. – Автореф. ... к.и.н. – Ленинград, 1984. – 17 с.
14. Далин В.М. Историки Франции XIX – XX веков. – М.: Наука, 1981 – 328 с.
15. Кареев Н.И. Историки Французской революции. Т. 3. Изучение Французской революции вне Франции. – Л.: Колос, 1925. – 308 с.
16. Гольдин Н.С. Падение сословно-земского строя в прусской монархии. – Харьков: Типография Зильберберг, 1916. – 362 с.
17. Дьомін О. Вивчення та викладання всесвітньої історії в Одесі в XIX – XX ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 15. Серія: історичні науки: № 1; Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. - № 15. – 120 с. – С. 8 – 11.

Марина Кеда

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ НОВОГО ВРЕМЕНИ В УКРАИНСКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ XIX в.

В статье рассматривается процесс становления новистики как университетской дисциплины. Внимание сосредоточено на деятельности известных историков XIX – начала XX вв., которые работали в украинских университетах Российской империи. Кратко анализируются их главные работы по истории Нового времени.

Ключевые слова: новистика, университет, Киев, Харьков, Одесса, Нежин, исследователь.

Marina Keda

A STUDY OF HISTORY OF NEW TIME IN THE UKRAINIAN UNIVERSITIES OF XIX C.

The article contains the analyses of the origin of novistics as a university discipline. The main attention is paid to the activity of prominent historians of the XIX – XXth century, which worked in the Ukrainian universities of the Russian Empire. Their main studies in history of New time are briefly analysed.

Keywords: novistics, university, Kyiv, Kharkov, Odessa, Nizhin, researcher.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2009 р.